

K problematike rómskeho holokaustu²

Dejiny Rómov³ na území dnešného Slovenska vrátane problematiky rómskeho holokaustu⁴ zostávajú pre slovenskú historiografiu pomerne okrajovou témou. A to napriek tomu, že Rómovia boli v severných častiach Uhorského kráľovstva všeobecne známi najneskôr od 14. storočia. Jedným z faktorov, ktorý na to môže vplyvať, je pomerne úzka báza primárnych prameňov, ktorá je k tejto téme v archívoch k dispozícii. Problematika rómskeho holokaustu zostávala bagatelizovaná aj v období rokov 1948 – 1989. Vtedajší režim pritom vyzdvihoval domáci protifašistický odboj a útlak domáceho obyvateľstva v období slovenského štátu (obdobie Slovenského štátu a Slovenskej republiky).⁵

Podoba rasových perzekúcií v slovenskom štáte bola výslednicou nemeckej rasovej politiky a vlastnej iniciatívy predstaviteľov režimu.⁶ Slovenský satelit neuznával podľa vzoru svojho nemeckého protektora občianske práva a slobody a zavádzal rasové prenasledovanie, ktorého objektom sa stalo predovšetkým židovské, ale i rómske obyvateľstvo.⁷ Na rozdiel od Židov Rómovia ako etnické spoločenstvo na Slovensku toto obdobie prežili. Slovenský štát prijímal voči Židom tie najtvrdšie rasové zákony, pristúpil k rozkradnutiu ich majetku tzv. arizáciou a nakoniec ich vlastnými administratívnymi a mocenskými prostriedkami deportoval na okupované územia nacistického Nemecka, kde absolútna väčšina z nich zahynula vo vyhladzovacích táboroch. Z takmer 100 tisíc Rómov⁸,

² Po rómsky *porraimos* – pohltenie, *baro murdaripen* – veľké vraždenie. Nerómski autori používajú spravidla označenie rómsky holokaust.

³ V prameňoch sa vyskytuje výhradne dobové označenie etnika Cigáni. V príspevku používam súčasný názov etnika Rómovia, v prípade citácií prameňov a dobovej terminológie sa držím dobového označenia. K problematike pomenovania Róm/Cigán pozri: HÜBSCHMANNOVÁ, Milena. Po Židoch Cigáni. I. díl (1939 – srpen 1944): Svědectví Romů ze Slovenska 1939 – 1945. Praha: Triáda, 2005, s. 69-72; JUROVÁ, Anna. K otázkam pôvodu a pomenovania Rómov. In Človek a spoločnosť. Internetový časopis pre pôvodné teoretické a výskumné štúdie z oblasti spoločenských vied, 2000, roč. 3, č. 3, s. 9-12.

⁴ Prvé vedecké dielo, ktoré sa týkalo aj histórie slovenských Rómov, napísala etnologička Emília Horváthová. Výskumu Rómov sa v súčasnosti venujú najmä etnológovia a sociológovia, ktorí v historických častiach svojich prác vychádzajú predovšetkým z publikácií historika Ctibora Nečasa. Jeho monografia *Českoslovenští Romové v letech 1938 – 1945* je považovaná za ťažiskovú prácu. Druhou zásadnou prácou k tejto téme je publikácia od Mileny Hübschmannovej *Po Židoch Cigáni. I. díl (1939 – srpen 1944): Svědectví Romů ze Slovenska 1939 – 1945*, ktorá prináša rozsiahly výskum metódou oral history s historickým prehľadom rómskeho holokaustu v jednotlivých európskych krajinách. Ostatné práce sa zameriavajú na špecifické alebo regionálne témy. Autormi tých významných sú Vladimír Geceľovský, Karol Janas, Arne B. Mann, Martin Pekár a Lucia Segľová.

⁵ KUMANOVÁ, Zuzana. Niekoľko poznámok k projektu Ma bisteren! In Romano džaniben, 2013, č. 2, s. 97.

⁶ PEKÁR, Martin. Komentované pramene k dejinám Slovenska 1939 – 1945. Košice: UPJŠ, 2015, s. 70.

⁷ NEČAS, Ctibor. Českoslovenští Romové v letech 1938 – 1945. Brno: MU, 1994, s. 98.

⁸ HORVÁTHOVÁ, Emília. Cigáni na Slovensku. Bratislava: SAV, 1964, s. 96, 173. Pri týchto odhadoch sa pracuje s pripísanou rómskou etnicitou, ktorú určovali miestne rómske alebo nerómske authority, prípadne samotní sčítací komisári. V Československej republike bolo pri sčítaní obyvateľstva občanom umožnené prihlásiť sa k samostatnej cigánskej národnosti. V publikovaných štatistikách sa, žiaľ, tieto údaje pre ich nízky počet samostatne nevykazovali, ale boli započítané do všeobecnej skupiny „iná národnosť“. Štúdie ukazujú rozdiely medzi etnicitou pripísanou

ktorí žili najmä na východe územia slovenského štátu, ich bolo podľa odhadov zavraždených viac ako 1 000. V okupovaných českých krajinách to bolo podľa publikácie Mileny Hübschmannovej z približne 13 000 Rómov 6 500 a v Poľsku z 50 000 Rómov zahynulo 35 000. Milena Hübschmannová pripisuje prežitie slovenských Rómov dvom hlavným faktorom: a) formálnej samostatnosti slovenského štátu a b) integrácii veľkej časti Rómov do slovenskej poľnohospodárskej stavovskej spoločnosti. Nacisti od svojho slovenského satelitu vyžadovali v prvom rade likvidáciu Židov, likvidácia Rómov medzi ich prvoradé požiadavky nepatrila. Z udalostí, ktoré sa v posledných mesiacoch druhej svetovej vojny odohrali na území slovenského štátu, je možné predpokladať, že nacisti spolu so slovenskými radikálmi chystali aj likvidáciu Rómov. V tomto zmysle je výrečné jedno z hesiel Hlinkovej gardy: „Po židoch cigáni.“⁹

Absolútna väčšina Rómov bola na území Slovenska usadená a kočovalo iba malé percento olašských Rómov. V podstate všetko rómske obyvateľstvo na území Slovenska bolo (a je) obyvateľstvom autochtónnym, historicky spätým s regiónmi, kde dlhodobo žilo.¹⁰ Rómovia slovenskej dediny poskytovali svoje služby ako poľnohospodárski robotníci, kováči, výrobcovia nepálených tehál, vykonávali rôzne komunálne služby a pod. Vyšší životný štandard dosahovala iba úzka skupina hudobníkov¹¹, ktorá mala v poskytovaní hudobných služieb výsadné postavenie. Od dôb veľkej hospodárskej krízy v 30. rokoch ale na Slovensku pribúdalo mnoho Rómov, ktorí sa už vo svojich tradičných profesiách nevedeli uplatniť. Z usadených Rómov ich bolo bez práce asi 38 % a ich kriminalita nebola výrazne vyššia ako u majority.¹²

Jedným zo znakov nedemokratických režimov je rozdeľovanie obyvateľstva na rôzne kategórie, ktorým prislúchajú rozdielne práva a povinnosti. Obyvateľstvo slovenského štátu bolo zákonom o štátnom občianstve z 25. septembra 1939 rozdelené v podstate do dvoch skupín, na štátnych občanov a cudzie živly (predovšetkým Židia).¹³ K Rómom pristupovali ústredné orgány slovenského štátu dvojako. Reflektovali rozdiely medzi integrovanými Rómami, ktorých Slováci nepovažovali v pravom zmysle slova za „Cigánov“, a tými, ktorí rozprávali po rómsky, pracovali príležitostne a ich mravná a politická spoľahlivosť

a deklarovanou. Približne dve tretiny opýtaných, ktorí boli anketármi označení za Rómov v Maďarsku a Rumunsku, sami seba za Rómov nepovažovali. Takáto disproporcja existuje aj na Slovensku, a to medzi údajom o počte Rómov na základe deklarovanej etnicity v pravidelnom sčítaní obyvateľov v roku 2011 (105 738) a počtom Rómov zisteným Atlasom rómskych komunít 2013 (402 840). SEGĽOVÁ, Lucia. Počet Rómov v Turci v dobových a súčasných štatistikách. In *Romano džaniben*, časopis romistických štúdií, 2014, roč. 21, č. 1, s. 11.

⁹ HÜBSCHMANNOVÁ, ref. 3, s. 13-15, 52.

¹⁰ SADÍLKOVÁ, Helena. (Ne)chtění spoluobčané? Romové v poválečném Československu. In PAŽOUT Jaroslav - PORTMANN Kateřina (eds.). „Nechtění“ spoluobčané. Skupiny obyvatel perzekvovaných či marginalizovaných z politických, národnostních, náboženských i jiných důvodů v letech 1945 - 1989. Praha - Liberec: Ústav pro studium totalitních režimů - Technická univerzita v Liberci, 2018, s. 98.

¹¹ LUŽICA, René. Vylúčenie Cigánov/Rómov v Slovenskej republike (1939 - 1945). In *Pamäť národa*, 2005, č. 2, s. 7.

¹² PEKÁR, ref. 6, s. 75.

¹³ NEČAS, ref. 7, s. 98.

bola pochybná. Títo boli považovaní za tzv. asociálne osoby.¹⁴ Keďže ale neexistovali dôveryhodné súpisy Rómov a jednoznačné kritériá na posúdenie asociálneho správania, v praxi spôsobovalo takéto vymedzenie množstvo problémov.¹⁵ Následne v kombinácii s lokálnymi vyhláškami, akými bol napríklad úplný zákaz vstupu do niektorých miest, pričom do obcí mohli vkročiť iba na dve hodiny odpoľudnia, to spôsobilo, že priebeh rómskeho holokaustu, resp. protirómskych perzekúcií sa mohol z lokality na lokalitu zásadne líšiť, čo najpresvedčivejšie dokladajú svedectvá oral history.¹⁶

Historik Ctibor Nečas, ktorý vydal najzásadnejšie diela k holokaustu Rómov v Čechách a na Slovensku, rozdelil protirómske perzekučné nariadenia z obdobia slovenského štátu chronologicky do nasledujúcich tematických okruhov. Prvý okruh sa zaoberá literou branného zákona a nariadením o pracovnej povinnosti, vyhláškami ministerstva vnútra (MV) a sériou príkazov s celoštátnou alebo lokálnou pôsobnosťou. Druhý okruh sa zaoberá koncentrovaním rómskych mužov do pracovných útvarov¹⁷, ktoré boli postupne otvárané v Dubnici nad Váhom, Ilave, Ústí nad Oravou atď. Tretí okruh sa zaoberá úvahami a návrhmi na zriadenie koncentračných táborov pre rómske rodiny a otvorením zaisťovacieho tábora v Dubnici nad Váhom, ktorý už mal tento charakter. Štvrtý okruh sa zaoberá hromadnými vraždami Rómov a odvlečením obyvateľstva z rómskych osád na popraviská v Kremničke, Nemeckej atď.¹⁸

Historik Karol Janas, ktorý skúma perzekúcie slovenských Rómov v období slovenského štátu, rozdelil perzekučné opatrenia na dve samostatné časti, ktoré sa ďalej delia na ďalšie časti. Prvé obdobie ohraničil rokmi 1939 – (jeseň) 1944, pričom sú viditeľné tri základné línie: snahy o likvidáciu kočovného spôsobu života, pracovné útvary pre Rómov a tzv. asociálne osoby a perzekúcia Rómov v armáde slovenského štátu. Druhé obdobie vymedzil rokmi 1944 – 1945. Išlo o mesiace, keď na územie Slovenska vstúpila nemecká armáda. V tomto období sú viditeľné dve základné línie: zaisťovací tábor pre Rómov v Dubnici nad Váhom a prípady priamej fyzickej likvidácie. Toto delenie podľa neho najlepšie odráža stav perzekúcií namierených voči rómskemu etniku. Jednotlivé línie perzekučných opatrení sa líšili rozsahom, hĺbkou a časovým trvaním, čo sa prejavuje aj na množstve dostupného archívneho materiálu k takto vymedzeným líniam.¹⁹

¹⁴ HÜBSCHMANNOVÁ, ref. 3, s. 53.

¹⁵ PEKÁR, Martin. Východné Slovensko 1939 – 1945. Politické a národnostné pomery v zrkadle agendy Šariško-zemplínskej župy. Prešov: Prešovská univerzita v Prešove, 2007, s. 125.

¹⁶ SEGLOVÁ, Lucia. Súbor dokumentov k perzekúciám Rómov v Malom Čepčine v rokoch 1939 – 1945. In Zborník Slovenského národného múzea v Martine, 2015, roč. 109, č. 56, s. 65.

¹⁷ V prameňoch sa okrem názvu pracovný útvar vyskytuje aj názov pracovný tábor, dobové dokumenty medzi nimi nerobili rozdiel. Pre zjednotenie názvoslovia v práci používam názov, ktorý sa častejšie používa v odbornej literatúre, a to pracovný útvar.

¹⁸ NEČAS, Ctibor. Tragické osudy slovenských a českých Romů v době od konce 30. do poloviny 40. let minulého století. In KUMANOVÁ, Zuzana – MANN, Arne B. Nepriznaný holokaust. Rómovia v rokoch 1939 – 1945. Bratislava: In minorita – Slovenské národné múzeum – Ústav etnológie SAV, 2007, s. 11.

¹⁹ JANAS, Karol. Perzekúcie Rómov v Slovenskej republike (1939 – 1945). Bratislava: Ústav pamäti národa, 2010, s. 10-12.

Najhoršia doba pre Rómov žijúcich v slovenskom štáte, spojená už aj s ich priamou fyzickou likvidáciou, nastala po potlačení Slovenského národného povstania. Vtedy začalo prebiehať vraždenie celých rómskych komunít. Dodnes nie sú známe presné počty takto zavraždených Rómov ani počty rómskych partizánov.²⁰ Po všetkých týchto perzekúciách a traumách sa Rómovia, ktorí nimi boli zasiahnutí, museli vrátiť k bežnému životu. Niektoré rómske komunity, ktoré boli násilím vykázané na odľahlé miesta, sa po druhej svetovej vojne nemohli alebo nedokázali vrátiť do svojho pôvodného bydliska. Mnoho Rómov taktiež odišlo v reakcii na výzvy podnikov a náborárov, ako aj v rámci dosídľovania pohraničia po vyhnaných Nemcoch do Čiech a na Moravu.

Vybrané archívne dokumenty k perzekúcii Rómov a tzv. asociálnych osôb

Predložené archívne dokumenty reprezentujú predovšetkým celoštátne nariadenia, vyhlášky a obežníky vydané v slovenskom štáte. Týkajú sa hlavne prvého okruhu protirómskych perzekučných nariadení, tak ako ich vymedzil Ctibor Nečas. Príspevok je doplnený aj niekoľkými regionálnymi dokumentmi, ktoré som objavil vo fondoch Štátneho archívu v Nitre. Hoci ide z dôvodu neusporiadanosti fondov a torzovitosti dokumentov o fragmenty, sú cenné.

Vybrané dokumenty člením do dvoch hlavných okruhov: 1. výber osôb do pracovných útvarov a 2. pracovné útvary.

1. Výber osôb do pracovných útvarov

To, že Rómovia nepatria k plnoprávnej časti obyvateľstva slovenského štátu, bolo naznačené už v období autonómneho Slovenska. Krajský úrad vydal 2. novembra 1938 výnos, ktorým nariadil vytlačiť čo najviac Rómov na územia, ktoré sa mali odstúpiť Maďarsku.²¹ Prvé nariadenie zamerané voči Rómom (kočujúcim) bolo potom obsiahnuté v obežníku krajského úradu z 23. júna 1939 a ďalšie perzekučné nariadenia sa zaoberali postavením Rómov v slovenskej armáde, v rámci čoho bol aj určený pojem „Cigán“. MV určilo, že ako „Cigán“ mal byť vnímaný „iba ten príslušník cigánskej rasy, pochádzajúci z nej po oboch rodičoch, ktorý žije životom kočovným alebo usadlým síce, avšak sa vyhýba práci“²². Snahy v čo najväčšej miere obmedziť kočovanie Rómov vyústili do vypracovania osnovy vládneho návrhu zákona o potulných Rómoch. Snem sa ňou napokon nikdy nezaoberal, no vládne inštitúcie osnovu využili ako základ pre svoje protirómske vyhlášky a nariadenia.²³

Zásadná vyhláška namierená na rómske komunity v slovenskom štáte bola vydaná 20. apríla 1941 a niesla názov: „*O úprave niektorých pomerov Cigánov*“. Na jej základe zrušil minister vnútra kočovným Rómom už vydané kočovné listy

²⁰ HÜBSCHMANNOVÁ, ref. 3, s. 56-57.

²¹ JUROVÁ, Anna. Perzekúcie Rómov v Slovenskej republike (1939 - 1945). In *Človek a spoločnosť*. Internetový časopis pre pôvodné teoretické a výskumné štúdie z oblasti spoločenských vied, 2011, roč. 14, č. 4, s. 49.

²² Vyhláška MV č. 127/1940 Úr. n. zo dňa 18. júna 1940. In PEKÁR, ref. 6, s. 75.

²³ MAKYNA, Pavol. Riešenie tzv. rómskej otázky na Slovensku v rokoch 1939 - 1945 a masová vražda Rómov v Dubnici nad Váhom. In *Pamäť národa*, 2016, roč. 12, č. 1, s. 6.

a nariadil im vrátiť sa do domovských obcí.²⁴ Tam boli povinní odpredať ťažné zvieratá a vozidlá. Ak by sa do domovskej obce nevrátili, mali ich tam dopraviť žandári, pričom im mali odňať vozidlá a kone, ktoré mali odovzdať do úschovy obce. Potulní Rómovia do ďalšieho opatrenia mali zostať pod policajným dozom a hlásiť sa na žandárskych stanicach. Bydlisko smeli opustiť iba na základe písomného povolenia veliteľa stanice. Bola to prvá vyhláška prinášajúca príkaz na vysídľovanie „cigánskych osád“ obcí na odľahlé miesta, ktoré mali obce určiť. Týkalo sa to obcí, v ktorých mali Rómovia svoje obydlia postavené pri štátnych a vicinálnych cestách. V obci, kde bývali aspoň tri rómske rodiny, mal na návrh vládneho komisára²⁵ okresný úrad (OÚ) povinnosť ustanoviť „cigánskeho vajdu“. Ten mal byť podriadený vládne komisárovi a zodpovedať za dodržiavanie všetkých právnych noriem „cigánskej štvrte“. Rómom sa ďalej touto vyhláškou zakazovalo držať psov. Tí, ktorí sa štili práce, mali byť sústredení do pracovných útvarov.²⁶ Odstraňovanie Rómov z blízkosti verejných ciest bolo spojené s nákladmi, preto vznikla otázka, kto má tieto náklady znášať. MV vydalo internú úpravu, podľa ktorej mal návrhy na odstránenie Rómov policajnou cestou povinne podávať udržiavateľ cesty príslušnému okresnému a štátnemu policajnému úradu.²⁷ Táto úprava vyústila do kompetenčného sporu medzi MV a ministerstvom dopravy a verejných prác (MDVP), ktoré sa ohradilo, že podľa zákona nemôže MV dávať príkazy alebo zákazy MDVP v oblastiach, v ktorých sú mu určené povinnosti uložené iným zákonom, a žiadalo ho, aby svoju úpravu odvolalo.²⁸ Vyhláška „O úprave niektorých pomerov Cigánov“ sa napokon v dostatočnej miere neplnila. Podľa Karola Janasa úrady nevedeli, ako postupovať, a úradníci, s výnimkou MV, akoby sa rómskej problematiky štili.²⁹ Vieme to povedať aj na základe toho, že k „sťahovaniu“ Rómov začalo vo zvýšenej miere dochádzať až zhruba od druhej polovice roka 1943. Podľa svedectva Bartolomeja Daniela bola dokonca pôvodná „cigánska osada“ v Šaštíne, nachádzajúca sa v blízkosti kafilérievej jamy, presťahovaná do obce.³⁰

Náčelník Okresného úradu Nitra (OÚN) napísal 13. októbra 1942 všetkým notárom a veliteľom žandárskych staníc, ako majú postupovať pri výbere tzv.

²⁴ Tzv. postrky neželaných Rómov do domovských obcí vychádzali zo zákona č. 117/1927 Zb. z. a n. o potulných Cigánoch z obdobia I. Československej republiky, ktorého predpisy sa uplatňovali tak v slovenskom štáte, ako aj dlho po skončení druhej svetovej vojny. JUROVÁ, ref. 21, s. 50.

²⁵ Volená samospráva bola už v období autonómneho slovenského štátu postupne nahradzovaná menovanými orgánmi, čím sa aj na nižšej úrovni mala zabezpečiť hegemonia HSLS. Do obcí boli dosadzovaní vládni komisári, ktorí nahradzovali starostov. PEKÁR, ref. 15, s. 38; NIŽŇANSKÝ, Eduard. Zásahy do samosprávnych orgánov (najmä mestských a obecných zastupiteľstiev a rád) v období autonómie Slovenska 1938/39. In *Studia Historica Nitriensia*, 2001, roč. 9, s. 125.

²⁶ Štátny archív v Nitre (ŠAN), fond (f.) Župa nitrianska III. (ŽN), 1941, kartón (k.) 579, inventárne číslo (i. č.) 770. Vyhláška ministra vnútra o úprave niektorých pomerov cigánov, dňa 20. apríla 1941.

²⁷ ŠAN, f. ŽN, 1942, k. 297, i. č. 430. List MV adresovaný Župnému úradu v Bratislave, dňa 2. septembra 1942.

²⁸ ŠAN, f. ŽN, Administratívne spisy (Adm)/1943, k. 368. List MDVP, rezortu verejných prác, adresovaný MV, dňa 19. januára 1943.

²⁹ JANAS, ref. 19, s. 103.

³⁰ HÜBSCHMANNOVÁ, ref. 3, s. 87.

asociálnych živlov. Výber mali vykonávať tri inštitúcie, a to vládni komisári, notárske úrady a žandárske stanice. Osoby, ktoré boli „na ľarchu“, mali byť stále napomínané a upozorňované a v prípade nenapraviteľnosti mali byť zapísané do zoznamu „asociálnych živlov“³¹. Do zoznamu nemali byť zapisované osoby telesne alebo duševne choré a na prácu zrejme neschopné. Úplne chudobným osobám mala ošatenie a proviant do pracovného útvaru zaobstaráť na vlastné náklady obec.³² O dva dni nato posielal náčelník OÚN rovnakým adresátom rozsiahlejšie inštrukcie týkajúce sa pracovných útvarov. Podľa nich mohla byť do pracovného útvaru odvedená iba osoba, ktorá už bola zapísaná v zozname „asociálnych živlov“. K dňom 1. – 5. novembra 1942 sa na notárskom úrade mali zísť vládny komisár, notár a veliteľ žandárskej stanice a mali spoločne rokovať o osobách, ktoré bolo treba „napomenúť“. Žandársky veliteľ mal zostaviť zoznam týchto osôb a vydať im písomné napomenutie, v ktorom im malo byť vytknuté nevhodné správanie s upozornením, že ak sa nepolepšia, budú zapísaní do zoznamu „asociálnych“ osôb. Činnosť napomenutých osôb sa mala sledovať, a ak by nenastalo zlepšenie, mala komisia na nasledujúcom zasadnutí rozhodnúť o zapísaní dotyčnej osoby do zoznamu „asociálnych živlov“. V prípade nezhody členov komisie bolo konečné rozhodnutie na OÚ. Prvé zasadnutie komisie malo byť zvolané 15. – 20. decembra 1942 a zoznam „asociálnych živlov“ mal notársky úrad predložiť OÚN do 31. decembra 1942.³³ Výber mužov do pracovných útvarov tak zaistovali obce, notárske úrady a žandárske stanice. To, či dal vládny komisár Rómov do útvaru odviesť, bolo do značnej miery ovplyvnené vzťahmi medzi Rómami a obyvateľstvom obce. Z výpovedí svedkov sa dozvedáme, že v niektorých obciach poverili vládni komisári výberom týchto osôb „cigánskych vajdov“. To bol zásah do tradičných vzťahov nutnej solidarity vo vnútri rómskej komunity. V niektorých prípadoch si týmto spôsobom vybavovali osobné účty a zbavovali sa svojich nepriateľov.³⁴ Rovnako ako vládni komisári sa mohli k odvodom do pracovných útvarov postaviť aj OÚ. Napr. OÚ v Krupine nenechal predviesť žiadnych Rómov, pričom tvrdil, že všetci pracujú. Povereník MV – Ústredného úradu práce si ale od miestneho okresného žandárskeho veliteľa vypočul, že podľa neho mali všetci Rómovia z obce Dudince skončiť v pracovnom útvare, a sťažoval sa, že nebol o odvodoch vyzrobený.³⁵

Pomerne komplikovaný systém vytvárania zoznamov „napomenutých“ a „asociálnych živlov“ spolu s časovou tiesňou mohol spôsobiť aj administratívne chyby. Stalo sa tak napr. v prípade obce Pata, ktorej obvodný notariát dňa 21. novembra 1942 zaslal nitrianskemu okresnému úradu omylom zoznam osôb, ktorých napomenulo žandárstvo, pričom žiadal o jeho vrátenie, aby neprišlo

³¹ Každá osoba zapísaná do zoznamu dostala zvláštny kartotecný lístok. Kartotéka modrej farby bola určená pre Rómov, sivej farby pre ostatných „asociálov“. NEČAS, ref. 7, s. 106.

³² ŠAN, f. OÚN, 1943, k. 496, i. č. 434. List okresného náčelníka OÚN adresovaný notárom a žandárskym staniciam, dňa 13. októbra 1942.

³³ ŠAN, f. OÚN, 1943, k. 496, i. č. 434. List náčelníka OÚN adresovaný referentovi OÚ, notárom a žandárskym staniciam, dňa 15. októbra 1942.

³⁴ HÜBSCHMANNOVÁ, ref. 3, s. 409.

³⁵ Slovenský národný archív, f. Ministerstvo vnútra, k. 2480. Zpráva z úradnej cesty, dňa 3. augusta 1942.

k omylu, že ide už o zoznam „asociálnych živlov“, ktoré treba zaradiť do pracovných útvarov. Obvodný notariát v Pate taktiež dodatočne posielal zoznam „asociálnych“ osôb, ktoré už boli Žandárskou stanicou Šoporňa dodané do pracovného útvaru v Hanušovciach nad Topľou, a to bez vedomia obecného úradu a obvodného notariátu!³⁶ OÚN o tejto chybe písal aj veliteľ Žandárskej stanice Šoporňa.³⁷

Prezídium MV zaslalo 5. januára 1943 ďalšie informácie k výberu a evidencii „asociálnych“ osôb. Z dôvodu chýbajúcich pracovných možností sa ešte nemali odvádzat' ženy.³⁸ Do 20. januára 1943 mali OÚ hlásiť stav tzv. „asociálnych“ osôb v ich obvode a rozdeliť ich na „bielych“ a Rómov. Prednostovia župných a okresných úradov, ak sa tak už nestalo, mali ihneď určiť referentov pre „asociálne“ osoby a ich zástupcov, ktorí mali mať na starosti všetku agendu vo veci „asociálnych“ osôb. Pripomínalo sa, aby pri ďalších odvodoch mali na pamäti vystrojenie a zdravotný stav odvedencov, pretože zaistených utečencov z pracovných útvarov dodávali naspäť bosých a neoblečených, čo bolo podľa prezídia MV neprípustné. Už z listu náčelníka OÚN z 13. októbra 1942 vieme, že sa o to mali postarať vládni komisári. Prezídium MV k nim teraz pridávalo aj notárov a veliteľov žandárskych staníc.³⁹ Náčelník OÚN následne žiadala, aby mu obratom všetky žandárske stanice oznámili početný stav evidovaných „asociálnych“ osôb so špecifikovaním, koľko z nich je Rómov a koľko ostatných. Ich celkový počet mal súhlasiť s počtom osôb už vykázaných v zozname „asociálnych“ osôb, ktorý OÚN získal od jednotlivých notárskych úradov. Vykazovať mali teda len tých, ktorých už do zoznamu zapísali notárske úrady na základe uznesenia komisie.⁴⁰

Dňa 19. januára 1943 nitriansky okresný náčelník hlásil prezídiu MV, že v evidencii „asociálnych“ osôb okresu Nitra bolo zapísaných 71 „bielych“ a 30 Rómov. Za referenta pre „asociálne“ osoby bol určený Štefan Ligač, hlavný notársky tajomník, a za jeho zástupcu Michal Bedeč, notársky tajomník.⁴¹ Priamo z Nitry dala tamojšia žandárska stanica odviešť do pracovných útvarov v Hanušovciach nad Topľou a v Dubnici nad Váhom 32 osôb, z toho 8 Rómov. K nim pribudlo

³⁶ ŠAN, f. OÚN, 1943, k. 496, i. č. 434. List Obvodného notára v Pate adresovaný OÚN, dňa 19. januára 1943.

³⁷ ŠAN, f. OÚN, 1943, k. 496, i. č. 434. List veliteľa žandárskej stanice Šoporňa adresovaný OÚN, dňa 15. januára 1943.

³⁸ Prezídium ŽN ale v marci 1943 žiadalo zo svojich okresov hlásenia, koľko „asociálnych a mravne defektných“ žien, ktoré by sa mali zaradiť do pracovného útvaru, sa v ich okrese nachádza. O zriadení pracovného útvaru „asociálnych“ žien sa v danej dobe údajne rokovalo. ŠAN, f. OÚN, 1943, k. 496, i. č. 434. List Prezídia ŽN adresovaný okresným náčelníkom v Hlohovci, Zl. Moravciach, Nitre, Prievidzi a Topoľčanoch, dňa 4. marca 1943. Náčelník OÚN hlásil, že v Nitrianskom okrese je 42 takýchto žien, z toho 40 priamo z Nitry. ŠAN, f. OÚN, 1943, k. 496, i. č. 434. List náčelníka OÚN adresovaný Prezídiu ŽN, dňa 25. marca 1943. Menný zoznam týchto 40 žien označených za „asociálne a mravne defektné“ sa zachoval vo fonde OÚN. ŠAN, f. OÚN, 1943, k. 496, i. č. 434. Zoznam asociálnych žien mravne defektných navrhnutých do prac. tábora, dňa 19. marca 1943.

³⁹ ŠAN, f. OÚN, 1943, k. 496, i. č. 434. List Prezídia ministerstva vnútra (PMV) adresovaný župným a OÚ, dňa 5. januára 1943.

⁴⁰ ŠAN, f. OÚN, 1943, k. 496, i. č. 434. List náčelníka OÚN adresovaný žandárskym staniciam, dňa 13. januára 1943.

⁴¹ ŠAN, f. OÚN, 1943, k. 496, i. č. 434. List náčelníka OÚN adresovaný PMV, dňa 19. januára 1943.

d'alších 13 osôb, žiaden z nich nebol označený ako Róm.⁴² Ku dňu 1. apríla 1943 bolo v zozname „asociálnych“ osôb OÚN vedených 119 osôb.⁴³

Vo fonde OÚN sa mi podarilo objaviť zápisnicu so zoznamom zo zasadania komisie pre odvod „asociálnych“ osôb. Prítomní boli zástupcovia OÚ, okresného veliteľstva žandárstva, úradu práce, zdravotný radca a zapisovateľ. Všetkých 12 navrhnutých osôb bolo touto komisiou uznaných za schopných transportu do pracovného útvaru v Dubnici nad Váhom. Jedna osoba odtransportovaná nebola, lebo sa preukázala dokladmi, že má stále zamestnanie.⁴⁴

S jarnými odvodmi roku 1943 neboli na MV spokojní, keďže z celkového počtu v evidencii sa nachádzajúcich „asociálnych“ osôb bolo uznaných za schopných a do práce zaradených iba 10 % – 20%. Pritom v roku 1942 bolo z tejto evidencie za práceschopných uznaných 70 % – 80 % osôb. Príčinou bol vraj opäť problém s vybavením chudobných zaradencov. Komisie údajne do pracovných útvarov neodviedli ľudí, ktorí neprišli riadne oblečení a vystrojení. Tento postup bol podľa MV nesprávny a už sa nemal opakovať.⁴⁵ Podobne sa vraj často nedodržiavala smernica, podľa ktorej mal byť zbeh dodaný späť do pracovného útvaru, ale býval ponechaný doma v inej pracovnej činnosti, čo pôsobilo demoralizačne na ostatných, ktorí z pracovného útvaru neutiekli.⁴⁶ Prezídium MV ďalej vyjadrovalo nespokojnosť s činnosťou odvodových komisií, ktoré údajne sľubovali jednotlivcom zaradeným do pracovných útvarov možnosť prepustenia po troch mesiacoch, pričom to nepatrilo do ich kompetencie. Spomínaní jednotlivci sa potom v útvaroch tohto prepustenia údajne aj dožadovali.⁴⁷ Podľa správy prezídia MV sa mali vyskytovať tiež prípady, keď bola za „asociálnu“ určená osoba iba pre osobnú zaujatosť člena komisie. A napokon sa prezídiu MV nepáčili prípady, keď členovia komisie, ktorí uznali osobu za „asociálnu“, jej vzápätí podpísali odporúčanie k žiadosti o zrušenie „asociálnosti“. Podľa správy bolo pozoruhodné, že sa takéto intervencie množili v prospech Rómov.⁴⁸

MV v apríli 1943, dva roky po zásadnej vyhláske „O úprave niektorých pomerov Cigánov“, nanovo zadefinovalo charakteristiku „asociálnych“ osôb a spresnilo voči nim postup. Podľa nových smerníc sa za asociálnych považovali všetci, ktorí boli svojmu občianskemu prostrediu na ťarchu.⁴⁹ Boli nimi najmä Rómovia mimo pracovného pomeru, ktorých bolo možné zaradiť do pracovných útvarov. O tomto mali „cigánskych vajdov“ informovať žandárske stanice a tí mali upovedomiť všetkých Rómov, ktorí prichádzali do úvahy.⁵⁰ Na základe správ zo žandárskych staníc hlásil OÚN MV, že opatrenia sa osvedčili veľmi dobre, pretože

⁴² ŠAN, f. OÚN, 1943, k. 496, i. č. 434. List žandárskej stanice Nitra adresovaný OÚN, dňa 14. januára 1943.

⁴³ ŠAN, f. OÚN, 1943, k. 496, i. č. 434. List náčelníka OÚN adresovaný ŽN, dňa 1. apríla 1943.

⁴⁴ ŠAN, f. OÚN, 1943, k. 496, i. č. 434. Zápisnica odvodovej komisie, dňa 2. apríla 1943.

⁴⁵ ŠAN, f. OÚN, 1943, k. 496, i. č. 434. List PMV adresovaný župným a OÚ, dňa 23. marca 1943.

⁴⁶ ŠAN, f. OÚN, 1943, k. 496, i. č. 434; f. ŽN, 1942, k. 297. List ministerstva vnútra – Ústredného úradu práce (MV – ÚÚP) adresovaný župným a OÚ, dňa 9. októbra 1942.

⁴⁷ ŠAN, f. OÚN, 1943, k. 496, i. č. 434. List PMV adresovaný OÚ, dňa 25. júna 1943.

⁴⁸ ŠAN, f. OÚN, 1943, k. 496, i. č. 434. List PMV adresovaný župným a OÚ, dňa 26. júla 1943.

⁴⁹ JANAS, Karol. Zmena v organizácii pracovných útvarov v rokoch 1943 – 1944. In Romano džaniben, 2004, č.1, s. 24.

⁵⁰ ŠAN, f. OÚN, 1943, k. 496, i. č. 434. Smernice PMV adresované župným a OÚ, dňa 5. apríla 1943.

od tej doby sa nevyskytol priestupok, ktorý by spáchali Rómovia.⁵¹ O účinnosti daného opatrenia sa písalo aj v správe Žandárskej stanice Ripňany, podľa ktorej hrozba odsunu Rómov do pracovných útvarov ich nútila dodržiavať stanovené pravidlá.⁵² Žandárska stanica Šoporňa k tomu v liste OÚN dodala, že vyhláška sa osvedčila preto, lebo Rómovia sa viac boja pracovného útvaru ako akéhokoľvek iného trestu.⁵³

Napriek novým smerniciam a ubezpečovaniu OÚN, že doterajšie opatrenia sa osvedčili veľmi dobre, minister vnútra Alexander Mach vyjadril nespokojnosť s plnením vyhlášky MV „O úprave niektorých pomerov Cigánov“ a uložil okresným náčelníkom do 31. júla 1943 predložiť zoznam tých Rómov, ktorých treba v prvom rade z obcí odstrániť. Bola to už druhá vyhláška, ktorou vydával príkaz na vysídľovanie „cigánskych osád“ z obcí na odľahlé miesta. K tomu tentoraz začalo vo väčšej miere aj dochádzať. Tento stav trval zhruba od druhej polovice roku 1943 do vypuknutia Slovenského národného povstania v auguste 1944. Dodnes nie je známe, koľko osád bolo vysídlených.⁵⁴ Na zozname mali byť v prvom rade kočujúci Rómovia a v druhom rade notorickí páchatelia trestných činov. V obežníku sa taktiež písalo, že v najkratšom čase mal byť otvorený „koncentračný tábor pre Cigánov“⁵⁵. Zachovali sa jednotlivé správy obecných notariátov, ktoré OÚ hlásili, či sa u nich nachádzajú Rómovia, ktorí by mali byť umiestnení do koncentračného tábora. Z väčšiny obcí prišla správa, že sa u nich kočovní Rómovia nenachádzajú. Na konečnom zozname, ktorý vypracoval OÚN, je 31 mien hláv rodín aj s ich rodinnými príslušníkmi.⁵⁶

Ministerstvo vnútra – Ústredný úrad práce vzhľadom na mimoriadne vojnové pomery nariadili svojim podriadeným úradom, aby využili každú schopnú pracovnú silu. Mali venovať mimoriadnu pozornosť „dôslednému uplatneniu všetkých predpisov, ktoré tento účel zaisťujú“. Všetky úrady práce mali vykonávať sprostredkovanie práce „s vypätím všetkých svojich síl“. Mimoriadnu pozornosť mali venovať „zaisteniu hladkého priebehu najímania a odsunu robotníctva na práce do Nemecka“. Všetkým osobám vo veku 18 – 60 rokov, ktoré boli podozrivé z vyhýbania sa práci, mala byť práca prikázaná. Osoby, ktoré sa stále práci vyhýbali, sa mali dodať do „robotných táborov asociálnych osôb“⁵⁷. Pracovné sily bolo potrebné uvoľniť napr. na repnú kampaň v roku 1943.⁵⁸ V rámci tohto boja proti nezamestnanosti Ústredný úrad práce zakázal „až do odvolania všetkým

⁵¹ ŠAN, f. OÚN, 1943, k. 496, i. č. 434. List OÚN adresovaný PMV, dňa 4. júna 1943.

⁵² ŠAN, f. OÚN, 1943, k. 496, i. č. 434. List veliteľa Žandárskej stanice Veľké Ripňany adresovaný OÚN, dňa 18. mája 1943.

⁵³ ŠAN, f. OÚN, 1943, k. 496, i. č. 434. List veliteľa Žandárskej stanice Šoporňa adresovaný OÚN, dňa 12. mája 1943.

⁵⁴ HÜBSCHMANNNOVÁ, ref. 3, s. 55.

⁵⁵ ŠAN, f. OÚN, 1943, k. 496, i. č. 434; f. ŽN, Adm/1943, k. 368. List PMV adresovaný okresným a policajným úradom, dňa 21. júla 1943.

⁵⁶ ŠAN, f. OÚN, 1943, k. 496, i. č. 434. OÚN – Zoznam tých Cigánov, ktorých treba v prvom rade z obcí odstrániť, dňa 2. augusta 1943.

⁵⁷ ŠAN, f. ŽN, Adm/1943, k. 368. List MV – ÚÚP adresovaný župným a OÚ, úradom práce a obecným notárskym úradom, dňa 5. februára 1943.

⁵⁸ ŠAN, f. ŽN, Adm/1943, k. 368. List MV – ÚÚP adresovaný všetkým úradom práce, dňa 30. septembra 1943.

úradom práce potvrdzovať prihlášky o podporu v nezamestnanosti“ a skonštatoval, že obežník z 22. januára 1943 o skúmaní nárokov na priznanie podpory sa minul účinku.⁵⁹ OÚ v Zlatých Moravciach napr. v máji 1944 žiadal, aby bol Rómovi Jánovi Miadikovi, ktorý v tom čase vykonával prezenčnú službu, znížený štátny vyživovací príspevok. Dôvod bol ten, že by podľa rozhodnutia župy bolo jeho rodine naraz vyplatených asi 8000 korún, „čo by medzi pospolitým ľudom urobilo rozruch. Choroba menovaného nie je tak vážna, a ako je vidieť z relácie žandárskej stanice, je menovaný zárobkovo činný“⁶⁰.

V júli 1944 sa minister vnútra opäť vrátil k vyhláske „O úprave niektorých pomerov Cigánov“ a doplnil svoj predchádzajúci obežník vydaný 21. júla 1943. Zo sťažností a podaní sa dozvedel, že niektoré OÚ a obce stále nesprávne vykonávali jeho vyhlášky. V obežníku vysvetľoval, ako majú úrady pri „premiestňovaní“ Rómov postupovať.⁶¹ Minister vnútra taktiež opäť písal, že „prípravné práce vo veci pracovného tábora sú v behu“ a že zoznamy Rómov, ktorých treba z obcí odstrániť a koncentrovať, treba predložiť VI. odboru MV. Na záver obežníka minister vnútra ruší smernice zo dňa 2. septembra 1942, ktoré vyústili do kompetenčného sporu s MDVP.⁶²

„Ešte vždy je častým zjavom, že kočovní Cigáni potulujú sa po celom Slovensku a mnohí – napriek platnému zákazu – majú vozidlá, koňa, resp. ťažné zvieratá a psov. Táto neprístojný je zjavná najmä v okresoch: Topoľčany, Zlaté Moravce, Nitra, Hlohovec, Modra; v týchto okresoch nielenže sa pohybujú kočovní Cigáni, ale porozchodia sa odtiaľto i po ostatných okresoch a ohrozujú verejný poriadok, verejnú bezpečnosť, mravnosť a zdravie,“ hlásal obežník vydaný iba jeden deň po predchádzajúcom, ktorý sa vracal k vyhláske „O úprave niektorých pomerov Cigánov“. Minister vnútra dôrazne vyzval podriadené orgány, aby už vydané predpisy⁶³, ktoré sa zaoberali zberom odpadkov Rómami, „účinne vykonávali a kočovanie a iné neprístojnosti Cigánov radikálne zamedzili“. Rómov, ktorí sa potulovali alebo žobrali, mali zatknúť a na mieste, kde boli pristihnutí, „dôkladne umyť, očistiť a ostrihať“. Toto sa vzťahovalo tak na mužov, ako i ženy. Hlavné veliteľstvo žandárstva malo zorganizovať „periodické razie na Cigánov vo väčších oblastiach štátneho územia alebo naraz na celom štátnom území, aby únik bol Cigánom znemožnený“. Poznatky z týchto razíí mali byť spracované a odôvodnené návrhy posunuté ministrovi, resp. potrebné opatrenia mali byť ihneď vykonané príslušným úradom. Minister vnútra žiadal županov, aby tejto veci

⁵⁹ ŠAN, f. ŽN, Adm/1943, k. 368. List MV – ÚÚP adresovaný všetkým úradom práce, dňa 9. júna 1943.

⁶⁰ ŠAN, f. ŽN, Adm/1944, k. 441, i. č. 524. List OÚ Zlaté Moravce adresovaný ŽN, dňa 9. mája 1944.

⁶¹ K „premiestňovaniu“ Rómov v konkrétnej lokalite pozri SEGLOVÁ, ref. 16, s. 63-87.

⁶² ŠAN, f. ŽN, Adm/1944, k. 441, i. č. 524. Obežník MV adresovaný MDVP, župným, okresným a policajným úradom, dňa 19. júla 1944.

⁶³ Smernice o zbere odpadkov (druhotných surovín) vydalo PMV v októbri 1943. Legitimácie na zber a obchodovanie s odpadkami dovtedy vydávali spoločnosti, ktoré ich druhotne využívali. Podľa PMV bolo medzi zberačmi veľa Rómov, ktorí tým iba zakrývali svoje kočovanie. Preto sa mali Rómom vydávať legitimácie podľa iných podmienok ako ostatným, a to až vtedy, keď splnili podmienky, ktoré stanovovali smernice, a získali o tom potvrdenie od okresného a štátneho policajného úradu. ŠAN, f. ŽN, Adm/1943, k. 368. Smernice PMV adresované okresným, župným a policajným úradom, dňa 7. októbra 1943.

venovali zvláštnu pozornosť a aby vytvárali pracovné príležitosti pre Rómov, ktorí sa vyhýbali práci alebo páchali delikty. Na záver obežníka upozorňoval, že ak pretrvávajú vyššie spomenuté problémy s Rómami, resp. sa jeho nariadenia nebudú vykonávať, dá každý prípad zvlášť vyšetriť a zakročí proti zodpovedným úradným orgánom.⁶⁴ Nitriansky župan na obežníky reagoval listami všetkým OÚ v župe s upozornením „na prísne a urýchlené prevedenie“ týchto výnosov. Zdôraznil, že v druhom menovanom obežníku bolo najviac okresov menovaných z Nitrianskej župy.⁶⁵

Pre mnohé tradičné rómske profesie, napr. poľnohospodárskych robotníkov, hudobníkov alebo predajcov kováčskych výrobkov, bol územný pohyb nevyhnutný. Nariadenia, ktoré Rómom zakazovali pohyb mimo ich domovskej obce, im znemožňovali zárobkovú činnosť.⁶⁶ Kriminalizácia tých, ktorí nemali možnosť živiť sa poctivo ako predtým, následne narušovala predtým korektné vzťahy so slovenskými sedliakmi. Mnohí ale napriek zákazom „svojich Cigánov“ chránili a ponechali im možnosť zárobku. Zákaz pohybu narušil i sociokultúrne normy, keďže medzi slovenskými Rómami platil prísny zákaz brať si za ženu sesternicu z prvého, niekedy i druhého kolena. Keď bola rómska komunita uzatvorená medzi hranice svojej osady, prestávalo sa na zákaz príbuzenských sobášov dbať.⁶⁷

2. Pracovné útvary

O zriaďovaní pracovných útvarov, do ktorých by boli umiestňované osoby z dôvodov politických, rasových a mravných, sa uvažovalo už v dobe autonómneho Slovenska. V septembri 1939 sa potom objavil návrh ministra vnútra Alexandra Macha na vytvorenie židovských pracovných táborov.⁶⁸ Napokon sa s prípravou pracovných táborov⁶⁹, v ktorých mali byť koncentrovaní okrem iných aj Rómovia, začalo v roku 1941. Tvorcovia myšlienky na ich vznik boli na školení⁷⁰ v nacistickom Nemecku a pôvodne ich chceli budovať tak, aby v nich vládli neznesiteľné podmienky ako v koncentračných táboroch. Nakoniec sa presadila myšlienka

⁶⁴ ŠAN, f. ŽN, Adm/1944, k. 441, i. č. 524. Obežník MV adresovaný ministerstvu hospodárstva, okresným, župným a policajným úradom, dňa 20. júla 1944.

⁶⁵ ŠAN, f. ŽN, Adm/1944, k. 441, i. č. 524. List ŽN adresovaný OÚ, dňa 25. júla 1944.

⁶⁶ V júni 1944 obmedzilo MV Rómom cestovanie po železničiach. Ako dôvod bolo udané zabránenie šírenia nákazlivých chorôb, najmä škvrnitého týfusu. Rómovia mohli cestovať po železničiach iba s úradným povolením OÚ, v ktorého obvode sa vyskytol čo i len jeden prípad škvrnitého týfusu alebo podozrenie z tejto choroby. ŠAN, f. ŽN, Adm/1944, k. 441, i. č. 524. List MV adresovaný MDVP, všetkým župným a OÚ a Mestskému notárskemu úradu v Bratislave, dňa 13. júna 1944.

⁶⁷ HÜBSCHMANNOVÁ, ref. 3, s. 55-56.

⁶⁸ NIŽŇANSKÝ, Eduard – KÖNÖZSYOVÁ, Lucia. Židovské pracovné stredisko v Degeši v dokumentoch. In *Studia Historica Nitriensia*, 2002, roč. 10, s. 220.

⁶⁹ Prvým táborom v slovenskom štáte bol židovský tábor vo Vyhniach, ktorého vznik 8. februára 1940 mal súvislosť s prvými deportáciami v nacistickom Nemecku. NIŽŇANSKÝ, Eduard. *Nacizmus, holokaust, slovenský štát*. Bratislava: Kalligram, 2010, s. 92, 94.

⁷⁰ Delegácia zostavená z piatich funkcionárov slovenského štátu a dvoch beráterov navštívila v júli 1941 oblasť Horného Sliezska. Ich úlohou tam bolo prezrieť si židovské pracovné tábory a potom podľa ich vzoru budovať podobné na Slovensku. KÖNÖZSYOVÁ, Lucia. Možnosti záchrany Židov začiatkom deportácií v roku 1942 – modelové mesto Nitra. In *Studia Historica Nitriensia*, 2001, roč. 9, s. 91.

na vznik táborov pracovného charakteru.⁷¹ Podľa vydaných noriem sa mali zriaďovať pracovné tábory pre osoby uväznené v koncentračnom tábore v Ilave, pracovné tábory pre Židov a Rómov a nakoniec pracovné tábory pre tzv. asociálne osoby.⁷² Z navrhovaných typov nútenej táborovej koncentrácie sa napokon mali na základe smerníc Ústredného úradu práce zriaďovať dva druhy pracovných táborov, a to „pracovné strediská a pracovné útvary“. Účelom pracovných stredísk, ktoré boli určené pre Židov, malo byť vyriešenie „sociálneho problému“. Toho problému, ktorý vytvoril samotný slovenský štát arizáciami, tzv. postrkmi a ďalšími aktmi teroru voči svojim židovským občanom. Pracovné útvary boli určené pre tzv. asociálne osoby – Rómovia v nich ale takmer vždy tvorili aspoň polovicu zaradených osôb. Pracovné útvary plnili dvojité účel: politický a ekonomický. Politicky sa slovenský štát „očisťoval“ od „Židov, Cigánov a asociálnych živlov“, ekonomicky využíval ich otrockú prácu. Z minimálnych niekoľkokoronových platov sa spomínaným osobám ešte strhávali položky za ubytovanie, stravu a ošatenie. V pracovných útvaroch bola ale strava často taká nedostatočná, že prichádzalo k smrti od hladu a vysilenia, zaradenci v nich bývali v zahmyzených ubikáciách a často nedostali ani pracovné ošatenie, takže museli pracovať vo vlastných šatách, v ktorých aj spali.⁷³ Podľa správ, ktoré získavala exilová československá vláda v Londýne, boli „výhovnými prostriedkami“ v týchto útvaroch „zlá strava, zlý byt, ťažká telesná práca, ale hlavne veľká palica“⁷⁴. Hlavným „usmerňovacím prostriedkom“ bol býkovec – „bije ním žandár v tábore, ak utečieš, zbije ťa žandár, kde ťa lapí, a potom znova. To sú spôsoby, ako so Židmi v poľskom Lubline Nemci zaobchodia. Ľudský život je tu bez ceny a záštity nemáš nikde. To vari podľa „kresťanskej“ morálky“⁷⁵. O krutom bití žandármi hovoria všetci pamätníci. Trestali sa ním slabé pracovné výkony, „krádeže“ poľných plodín, ktoré si vzali vyhladovaní zaradenci, a najmä úteky.

Dodnes nie je jasné, na základe akého kľúča prichádzalo buď k dočasnému, alebo trvalému internovaniu Rómov do pracovných útvarov. V slovenskom štáte ich postupne fungovalo 11 a ich zaradenci pracovali najmä na stavbách tratí a ciest. O odvode do pracovného útvaru rozhodovali predovšetkým vládni komisári. Tí neskôr rozhodovali aj o vysídľovaní „cigánskych osád“ z obcí na odľahlé miesta. Zo svedectiev vyplýva, že niektorí vládni komisári boli „menej aktívni“ pri zaraďovaní Rómov do pracovných útvarov. Iní zas, najmä na východnom Slovensku, do nich odvádzali rómskych mužov hromadne.⁷⁶ Perzekúcia a pracovné útvary vplývali veľmi negatívne na rómske komunity, a to v niekoľkých smeroch: „deštruktívne pôsobili na vzťahy s majoritou, na dodržiavanie noriem samotnej rómskej komunity, pauperizovali Rómov, čo ďalej plodilo asociálne chovanie (napr. krádeže), zhoršenie hygieny a malo aj svoje psychické následky“⁷⁷.

⁷¹ JANAS, Karol. *Zabudnuté tábory*. Trenčín: Trenčianska univerzita Alexandra Dubčeka v Trenčíne, 2008, s. 7, 28-29.

⁷² NEČAS, ref. 7, s. 103.

⁷³ HÜBSCHMANNOVÁ, ref. 3, s. 407-408.

⁷⁴ Národní archiv České republiky (NAČR) Praha, f. Ministerstvo vnitra – Londýn (MV-L), 1943, k. 119, signatúra (sig.) 2-11-17. RADAKOVIČ, Viliam. Situácia na Slovensku k 15. februáru 1943, s. 6.

⁷⁵ NAČR Praha, f. MV-L, 1943, k. 119, sig. 2-11-17. Ako nazývame. Zápis č. 1, dňa 10. februára 1943.

⁷⁶ HÜBSCHMANNOVÁ, ref. 3, s. 54, 412.

⁷⁷ SEGLOVÁ, ref. 16, s. 64.

Základný organizačný rámec pracovných útvarov bol položený smernicami MV – Ústredného úradu práce. Podľa ich definície boli pracovné útvary „miesta na hospodárske využitie pracovných síl so zreteľom výchovným a karanténym“. Podľa nich voči tzv. „asociálnemu živlu“ nestačili ako represívne opatrenia iba tresty a bolo potrebné zriadiť inštitúcie pracovných útvarov. Do nich mali byť zaradené všetky osoby vo veku 18 – 60 rokov, ktoré svojim opätovným správaním narušovali verejný poriadok, pokoj, verejnú bezpečnosť a mravnosť, t. j. tí, ktorí „vzbudzujú odpor človeka mravného, vzdelaného a zdravého. Na príklad tuláci, práce zo zvyku sa štítia, osoby bez úradného povolenia na ulici alebo dom od domu žobrajúci, osoby bez riadneho bytu a zamestnania, osoby ktoré nemajú riadny príjem k výžive, prostitútky, notorickí pijani /korheli/, cudzinci zdržujúci sa na území štátu bez povolenia alebo odsúdení k vyhosteniu, keď ich voľný pobyt z ohľadu verejného poriadku alebo bezpečnosti štátu je neželateľný, notorickí bitkári, osoby, ktoré bezdôvodne narušia pracovnú disciplínu atp.“. Rómovia v týchto smerniciach ešte priamo menovaní neboli. Prednostovia okresných a policajných úradov získali inštitútom pracovných útvarov „veľmi účinný prostriedok“, keďže mohli osoby do pracovných útvarov nielen zaraďovať, ale aj z nich prepúšťať. Pracovné útvary sa mali zriaďovať na takých miestach a pre také práce, aby neohrozili pracovné príležitosti domáceho obyvateľstva. Mali to byť práce ako regulácia a čistenie tokov, meliorácie, úprava ciest atď. Aby sa tieto „zariadenia“ stali trvalými, boli vyzvaní menovite župani, aby župy⁷⁸ v rámci svojej pôsobnosti zriaďovali pre svoj obvod predpoklady na pracovné útvary. Ústredný úrad práce mal zriadiť pracovný útvar všade tam, kde uchádzači (župy) o pracovný útvar zabezpečia stravovanie a ubytovanie pre zaradencov a dodajú technický dozor. V závere smerníc sa zdôrazňovalo, aby prednostovia úradov nezneužívali svoju novú právomoc, ale využívali ju primerane a účelne.⁷⁹

Nedlho po vydaní smerníc o zriaďovaní pracovných útvarov vydal Ústredný úrad práce (28. mája 1941) vyhlášku o organizačnom a táborovom poriadku pracovných útvarov. Parafrázujem tie časti vyhlášky, ktoré nitriansky župan podčiarkol červenou farbou a takto ju odoslal IV. oddeleniu župného úradu. Pracovnú príležitosť, ubytovanie, stravovanie, ako i odev zaisťoval ÚÚP. Pracovný útvar mal na jednom mieste pracovať najmenej 6 týždňov. Pracovné náradie mal poskytovať zamestnávateľ pracovného útvaru, výnimočne aj ÚÚP. ÚÚP ale mohol starostlivosť o vyššie uvedené záležitosti presunúť na župy. Na zriadenie pracovného útvaru museli byť splnené tieto predpoklady: doplňovanie zaradencov, stráž a dozor, pracovný dozor a zdravotný dozor. Doplňovanie zaradencov realizovali

⁷⁸ Dňa 1. januára 1940 začala platiť reforma, ktorá rozpustila centrálny Krajský úrad v Bratislave a oblastné samosprávy. Časť ich kompetencií bola presunutá na šesť novovzniknutých žúp. Ich vznik znamenal návrat k trojstupňovému systému štátnej správy: župy, okresy, notárske úrady. Župy mohli napr. z určených dôvodov zakladať alebo podporovať vznik podnikov a zariadení, napr. aj pracovných útvarov určených pre tzv. „asociálne osoby“. PALÁRIK, Miroslav et al. *The City and Region Against the Backdrop of Totalitarianism. Images from the Life in the Slovak Republic (1939 – 1945). Illustrated by the City of Nitra and Its Surroundings.* Berlin: Peter Lang, 2018, s. 105-109.

⁷⁹ ŠAN, f. ŽN, 1942, k. 297, i. č. 430. Obežník MV – ÚÚP adresovaný všetkým župným, OÚ, policajným riaditeľstvám, štátnym policajným úradom a úradom práce, dňa 8. apríla 1941.

prednostovia okresných a štátnych policajných úradov. Stráž a dozor vykonávala žandárska expozitúra pracovného útvaru, ktorá bola podriadená svojim vojenským predstaveným. Najvyšším orgánom pracovného útvaru z hľadiska organizačného a správneho bol veliteľ. Pracovný dozor mal dodávať zamestnávateľ pracovného útvaru. Zdravotný dozor a starostlivosť mal vykonávať obvodný lekár, v ktorého obvode bol zriadený pracovný útvar. Základom pracovného útvaru bolo pracovné družstvo, ktoré sa skladalo z vedúceho a 9 zaradencov. Tri až päť pracovných družstiev tvorilo pracovnú čatu. Všetky pracovné čaty tvorili pracovný útvar. Zaradenci boli povinní bezpodmienečne vykonať všetko, čo im veliteľ, prípadne vedúci pracovných družstiev a pracovných čiat nariadili. Zaradencom sa zakazovalo fajčenie a pitie alkoholu. Nesmeli prijímať ani odosielať korešpondenciu. Dozorné orgány mali byť pripravené na každú možnosť, a preto mali mať vždy pri sebe nabitú zbraň. Disciplinárne poklesky mohli byť podkladom na predĺženie pobytu zaradencov v pracovnom útvare.⁸⁰ Skúsenosti zhromaždené z prevádzky pracovných útvarov sa stali podnetom na vydanie novej vyhlášky MV z 19. septembra 1942 o organizačnom poriadku pracovných útvarov. Jej ustanovenia podstatne rozširovali a v niektorých prípadoch aj menili predchádzajúce predpisy. Podľa nového organizačného poriadku mohli byť nové pracovné útvary otvorené nielen z vlastného podnetu Ústredného úradu práce alebo na návrh župného úradu, ale i na žiadosť zamestnávateľov. Rozširovala sa aj skupina ľudí, ktorú bolo možné definovať pojmom tzv. „asociálny živel“, pričom výslovne boli medzi týmito osobami uvedení „Cigáni mimo pracovného pomeru“. Po príchode do pracovných útvarov boli zaradenci rozdelení na Rómov a ostatných. Veliteľ pracovného útvaru ubytoval každú z týchto skupín oddelene a rozdelil jej príslušníkov do troch kategórií: a) práceschopných a poslušných zaradencov s dobrou politickou minulosťou, b) zaradencov s naštrbenou minulosťou, ktorých ale ešte nie je možné považovať za najhorších, c) zločincov z povolania, neposlušných, lenivých atď. so zlou politickou minulosťou. Podľa tohto delenia rozlišoval veliteľ jednotlivé kategórie v poskytovaní výhod, ako aj v prísnosti trestov.⁸¹ Zaradovanie do týchto kategórií, ako aj samotný výber „asociálnych“ osôb boli vždy subjektívne, keďže kritérium „asociálnosti“ nebolo jasne definované.

Rozhodnutím prezídia MV zo dňa 14. októbra 1942 prešla kompetencia vo veci „asociálnych“ osôb a pre nich zriadených pracovných útvarov z Ústredného úradu práce na osobitné oddelenie XVI. prezídia MV. Mnoho úradov a veliteľstiev to ale nevzalo na vedomie a často sa vyskytovali prípady, keď boli napr. spisy „asociálnych“ osôb stále adresované Ústrednému úradu práce. V každom pracovnom útvare bol veliteľ žandárskej expozitúry, ktorý bol zároveň veliteľom útvaru, a civilný úradník, ktorý sa staral o veci účtovné a hospodárske.⁸² Pravdepodobne s presunom týchto kompetencií súvisí aj zmena možnosti toho, kto môže prepustiť zaradencov z pracovných útvarov na slobodu. Smernice

⁸⁰ ŠAN, f. ŽN, 1942, k. 297, i. č. 430. Vyhláška MV – ÚÚP, dňa 28. mája 1941.

⁸¹ NEČAS, ref. 7, s. 105-106.

⁸² ŠAN, f. OÚN, 1943, k. 496, i. č. 434. List PMV adresovaný ministerstvu dopravy a verejných prác, župným a OÚ, dňa 20. októbra 1942; ŠAN, f. ŽN, Štátna bezpečnosť (Šb)/1942, k. 59, i. č. 204. List PMV adresovaný župným, okresným a policajným úradom, veliteľstvám pracovných táborov a hospodárskym správam pracovných táborov, dňa 12. decembra 1942.

o zriaďovaní pracovných útvarov z 8. apríla 1941 dávali prednostom okresných a policajných úradov možnosť navrhovať nielen zaradenie, ale aj prepustenie osôb z pracovných útvarov. Ústredňa štátnej bezpečnosti listom z 9. septembra 1942 upozorňovala okresných náčelníkov, že pracovné útvary, zaisťovanie a prepúšťanie osôb patria do pôsobnosti Ústredného úradu práce a ním poverených úradov. Okresní náčelníci viac nemali predkladať žiadosti a návrhy o dodanie alebo prepustenie osôb z pracovných útvarov, ktoré sa vraj množili. Z evidenčných dôvodov však úrad žiadal, aby mu bola o každom dodaní alebo prepustení z pracovného útvaru podaná krátka správa.⁸³ Napríklad Žandárska stanica Šarfie (dnes Nitrianska Blatnica) informovala OÚN, že Štefan Hrnčiarik, navrhnutý do pracovného útvaru pre „asociálne osoby“, „svoju povahu úplne zmenil a už asi 3 mesiace robí dobrotu“, pričom je „verejne známy ako najlepší robotník v obore drevorubačskom“⁸⁴.

Na základe príkazu ministra vnútra sa mal viesť o každej osobe dodanej do pracovného útvaru osobitný spis. Mal obsahovať veľmi podrobné informácie nielen o osobe dodanej do pracovného útvaru, ale aj o všetkých osobách, ktoré s ňou boli v príbuzenskom alebo rodinnom pomere. Mala byť vyšetrená minulosť zaradenca a celej jeho rodiny, a to najmä pred 6. októbrom 1938, aby bol jasný obraz o tom, akým smerom sa uberal ich život „po stránke politickej, mravnej a náboženskej“⁸⁵.

Komunikácia medzi žandárskymi expozitúrami, ktoré priamo spravovali pracovné útvary, a úradmi, ktoré z nich mali právo prepúšťať zaradencov, mohla byť komplikovaná a zdĺhavá. Svedčí o tom prípad Oskára Klopštoka⁸⁶, narodeného v roku 1910 v okrese Krupina a žijúceho v Nitre. Menovaný bol deväťkrát trestaný pre rôzne podvody, kupliarstvo a viedol zaháľačský život.⁸⁷ Do pracovného útvaru v katastri obce Očová (Horárňa – Lazy Trnavy), okres Zvolen, bol zaradený 7. júla 1941.⁸⁸ Dňa 1. septembra 1941 odoslala Žandárska expozitúra Horárňa Trnavy Štátnemu policajnému úradu v Nitre (ŠPÚN) žiadosť o zaslanie prepúšťacieho výmeru menovanému zaradencovi, keďže tento sa v pracovnom útvare správal dobre, bol usilovný a javil „sa byť dostatočný, aby sa v občianskom živote polepšil a viedol naďalej taký život, že už nezavdá príčinu, pre ktorú by musel byť znova dodaný do pracovného útvaru“⁸⁹. Dňa 6. októbra 1941 odo-

⁸³ ŠAN, f. ŽN, Šb/1942, k. 59, i. č. 204. List Ústredne štátnej bezpečnosti adresovaný župným a OÚ, Policajnému riaditeľstvu v Bratislave a Prešove, Štátnemu policajnému úradu v Žiline, MV – ÚÚP a Hlavnému veliteľstvu žandárstva, dňa 9. septembra 1942.

⁸⁴ ŠAN, f. OÚN, 1943, k. 496, i. č. 434. List veliteľa Žandárskej stanice Šarfie adresovaný OÚN, dňa 3. apríla 1943.

⁸⁵ ŠAN, f. ŽN, Šb/1942, k. 59, i. č. 204; f. ŠPÚN, 1942, k. 20, i. č. 63. List PMV, Ústredne štátnej bezpečnosti adresovaný župným, okresným a policajným úradom, dňa 27. augusta 1941.

⁸⁶ Označený bol ako „pokrstený Žid“. Odpykal si 14-denné väzenie, pretože ako Žid riadil motorové vozidlo. Z vyšetrovacej väzby mal byť odovzdaný ŠPÚN s cieľom jeho dodania do pracovného útvaru. ŠAN, f. ŠPÚN, 1942, k. 20, i. č. 63. List ŠPÚN adresovaný Štátnemu zastupiteľstvu v Nitre, dňa 25. júna 1941.

⁸⁷ ŠAN, f. ŠPÚN, 1942, k. 20, i. č. 63. List ŠPÚN adresovaný Žandárskej stopovacej stanici v Banskej Bystrici, dňa 30. januára 1942.

⁸⁸ ŠAN, f. ŠPÚN, 1942, k. 20, i. č. 63. List ŠPÚN adresovaný OÚN, dňa 7. júla 1941.

⁸⁹ ŠAN, f. ŠPÚN, 1942, k. 20, i. č. 63. List Žandárskej expozitúry Horárňa Trnavy adresovaný ŠPÚN, dňa 1. septembra 1941.

slala Žandárska expozitúra Horárňa Trnavy ŠPÚN podpísaný sľub menovaného zaradenca, „že po prepustení sa bude chovať riadne a bude pracovať“. Veliteľ žandárskej expozitúry v tomto liste urgoval zaslanie prepúšťacieho výmeru.⁹⁰ Výmer, ktorým ŠPÚN odvolal zaradenie menovaného do pracovného útvaru, bol vydaný s dátumom 10. októbra 1941⁹¹, čiže takmer mesiac a pol od rozhodnutia veliteľa pracovného útvaru, že zaradenec by mal byť prepustený. Takéto situácie, keď veliteľstvo pracovného útvaru navrhovalo prepustenie zaradencov a nedostávalo od úradov vyrozumienie, sa opakovali aj v ďalších útvaroch. V Dubnici nad Váhom mali mnohí zaradenci žiadosť o prepustenie podanú aj rok.

V roku 1941 pravdepodobne fungovali iba dva pracovné útvary, a to v Očovej (Horárňa – Lazy Trnavy) a v Moste na Ostrove, v ktorých spolu pracovalo približne 60 zaradencov. V prvom z nich zaradenci pracovali pre štátne lesy a v druhom na stavbe obecnej cesty. V novembri toho istého roka boli oba rozpustené.⁹²

V roku 1942 už prišlo MV k organizácii pracovných útvarov, ktoré mali odteraz mať trvalý charakter. Aj keď v zimných mesiacoch práca v útvaroch takmer nebola a zaradenci nemali zimné vybavenie, MV zakázalo z pracovných útvarov akékoľvek prepúšťanie s výnimkou zdravotných dôvodov.⁹³ Začiatkom novembra 1942 bolo podľa listu prezídia MV zriadených 5 pracovných útvarov: Hanušovce nad Topľou (okr. Giraltovce), Bystré (okr. Giraltovce), Petič (okr. Giraltovce), Jarabá (okr. Brezno nad Hronom), Dubnica nad Váhom (okr. Ilava).⁹⁴ K 30. novembru 1942 boli v prevádzke dva z týchto pracovných útvarov, a to Bystré a Dubnica nad Váhom.⁹⁵

V roku 1944 postupne zanikali pracovné útvary určené pre Rómov a tzv. „asociálne osoby“.⁹⁶ Ministerstvo národnej obrany (MNO) s okamžitou platnosťou ku dňu 15. novembra 1944 zriadilo „Zaisťovací tábor pre Cigánov v Dubnici n/Váhom“, ktorý nahradil dovtedy existujúci pracovný útvar. Zaisťovací, resp. koncentračný tábor bol zriadený na etnickom základe – pre osoby „cigánskej rasy bez ohľadu na pohlavie a vek“⁹⁷. Zaradenci bielej rasy sa mali prepustiť bezpodmienečne, kým zaradencov Rómov ihneď zaradili do novozriadeného zaisťovacieho tábora.⁹⁸ Novým ministrom národnej obrany a veliteľom novovzniknutej Domobrany sa stal po vypuknutí Slovenského národného povstania dovtedajší

⁹⁰ V liste veliteľ pracovného útvaru nesprávne udal, že o zaslanie prepúšťacieho výmeru prvýkrát žiadal 6. októbra 1941. Žiadal oň 1. septembra 1941. ŠAN, f. ŠPÚN, 1942, k. 20, i. č. 63. List Žandárskej expozitúry Horárňa Trnavy adresovaný ŠPÚN, dňa 12. októbra 1941.

⁹¹ ŠAN, f. ŠPÚN, 1942, k. 20, i. č. 63. Výmer ŠPÚN adresovaný Oskarovi Klopštokovi, veliteľstvu Pracovného tábora Horárňa Trnavy, ÚÚP v Bratislave a Notárskemu úradu v Nitre, dňa 14. októbra 1941.

⁹² JANAS, ref. 71, s. 33, 67; LUŽICA, ref. 11, s. 8.

⁹³ JANAS, Karol. Predpoklady pre vznik a organizáciu pracovných útvarov pre Rómov a asociálne osoby v rokoch 1939 – 1942. In Romano džaniben, 2003, č. 2, s. 87.

⁹⁴ ŠAN, f. OÚN, 1943, k. 496, i. č. 434. List PMV adresovaný župným a OÚ, dňa 2. novembra 1942.

⁹⁵ ŠAN, f. OÚN, 1943, k. 496, i. č. 434; f. ŽN, Šb/1942, k. 59, i. č. 204. List PMV adresovaný župným, okresným a policajným úradom, dňa 30. novembra 1942.

⁹⁶ Posledný pracovný útvar v Ústí nad Oravou bol uzatvorený k 31. decembru 1944. JANAS, ref. 71, s. 59, 73.

⁹⁷ ŠAN, f. ŽN, Adm/1944, k. 441, i. č. 524. Vyhláška MNO adresovaná ŽN, dňa 2. novembra 1944.

⁹⁸ ŠAN, f. ŽN, Adm/1944, k. 441, i. č. 524. Nariadenie MNO, dňa 2. novembra 1944.

nitriansky župan Štefan Haššík.⁹⁹ Takto sa začalo pracovať na „konečnom riešení cigánskej otázky“ spôsobom, ako sa to dialo v nacistickom Nemecku. Už v roku 1941 sa uvažovalo o tom, že v pracovných táborech majú vládnuť podmienky ako v koncentračných táborech v Nemecku, kde boli tvorcovia ich myšlienky na školení. Prezídium MV avizovalo otvorenie „koncentračného tábora pre Cigánov“ listom v júli 1943. V tábore v Dubnici nad Váhom bola pôvodná kapacita maximálne 300 ľudí, v decembri 1944, po jeho premene, v ňom bolo koncentrovaných viac ako 700 Rómov.¹⁰⁰ Od polovice decembra 1944 sem dovážali transporty celé rómske komunity najmä z východného Slovenska z oblasti Sniny. Podmienky v tábore sa príliš nelíšili od situácie v koncentračných táborech. Ťažkú fyzickú prácu museli vykonávať aj deti, v tábore bol hlad a kruté fyzické tresty, ktoré sa neraz končili smrťou. Po vypuknutí epidémie týfusu vyviezli nacisti všetkých chorých za tábor a tam ich postrieľali.¹⁰¹

Zoznam použitých prameňov a literatúry:

Archívy:

Národní archiv v Prahe, fond Ministerstvo vnitra – Londýn.
Slovenský národný archív v Bratislave, fond Ministerstvo vnútra.
Štátny archív v Nitre, fond Župa Nitrianska III. 1940 – 1945.
Štátny archív v Nitre, fond Okresný úrad v Nitre.
Štátny archív v Nitre, fond Štátny policajný úrad Nitra.

Monografie:

CSÉFALVAY, František et al. Vojenské osobnosti dejín Slovenska 1939 – 1945. Bratislava: Vojenský historický ústav, 2013.
HÜBSCHMANNOVÁ, Milena. Po Židoch Cigáni. I. díl (1939 – srpen 1944). Svědectví Romů ze Slovenska 1939 – 1945. Praha: Triáda, 2005.
HORVÁTHOVÁ, Emília. Cigáni na Slovensku. Bratislava: SAV, 1964.
JANAS, Karol. Perzekúcie Rómov v Slovenskej republike (1939 – 1945). Bratislava: Ústav pamäti národa, 2010.
JANAS, Karol. Zabudnuté tábory. Trenčín: Trenčianska univerzita Alexandra Dubčeka v Trenčíne, 2008.
NIŽŇANSKÝ, Eduard. Nacizmus, holokaust, slovenský štát. Bratislava: Kalligram, 2010.
NEČAS, Ctibor. Českoslovenští Romové v letech 1938 – 1945. Brno: MU, 1994.
PALÁRIK, Miroslav et al. The City and Region Against the Backdrop of Totalitarianism. Images from the Life in the Slovak Republic (1939 – 1945). Illustrated by the City of Nitra and Its Surroundings. Berlin: Peter Lang, 2018.
PEKÁR, Martin. Komentované pramene k dejinám Slovenska 1939 – 1945. Košice: UPJŠ, 2015.

⁹⁹ Do jeho právomoci prešla aj časť agendy MV, pričom mu podliehali aj všetky zložky bezpečnostného aparátu. Niesol preto politickú zodpovednosť za nasadzovanie rôznych jednotiek do bojov a represívnych akcií proti povstalcov, a teda aj za teror a masové vraždy páchané na príslušníkoch odboja, Židoch, Rómoch atď. BAKA, Igor. Haššík, Štefan. In CSÉFALVAY, František et al. Vojenské osobnosti dejín Slovenska 1939 – 1945. Bratislava: Vojenský historický ústav, 2013, s. 84.

¹⁰⁰ JANAS, Karol. Zánik Zaisťovacieho tábora pre Cigánov v Dubnici nad Váhom. In Slovenská republika 1939 – 1945 očami mladých historikov V. Banská Bystrica: UMB, 2006, s. 216.

¹⁰¹ HÜBSCHMANNOVÁ, ref. 3, s. 57.

PEKÁR, Martin. Východné Slovensko 1939 – 1945. Politické a národnostné pomery v zrkadle agenty Šarišsko-zemplínskej župy. Prešov: Prešovská univerzita v Prešove, 2007.

Štúdie a články v časopisoch a zborníkoch, kapitoly v kolektívnych monografiách:

- JANAS, Karol. Predpoklady pre vznik a organizáciu pracovných útvarov pre Rómov a asociálne osoby v rokoch 1939 – 1942. In *Romano džaniben*, 2003, č. 2, s. 79-88.
- JANAS, Karol. Zánik Zaisťovacieho tábora pre Cigánov v Dubnici nad Váhom. In *Slovenská republika 1939 – 1945 očami mladých historikov V. Banská Bystrica: UMB*, 2006, s. 215-219.
- JANAS, Karol. Zmena v organizácii pracovných útvarov v rokoch 1943 – 1944. In *Romano džaniben*, 2004, č. 1, s. 24-28.
- JUROVÁ, Anna. K otázkam pôvodu a pomenovania Rómov. In *Človek a spoločnosť. Internetový časopis pre pôvodné teoretické a výskumné štúdie z oblasti spoločenských vied*, 2000, roč. 3, č. 3, s. 9-12.
- JUROVÁ, Anna. Perzekúcie Rómov v Slovenskej republike (1939 – 1945). In *Človek a spoločnosť. Internetový časopis pre pôvodné teoretické a výskumné štúdie z oblasti spoločenských vied*, 2011, roč. 14, č. 4, s. 45-58.
- KÖNÖZSYOVÁ, Lucia. Možnosti záchrany Židov začiatkom deportácií v roku 1942 – modelové mesto Nitra. In *Studia Historica Nitriensia*, 2001, roč. 9, s. 89-114.
- KUMANOVÁ, Zuzana. Niekoľko poznámok k projektu Ma bisteren! In *Romano džaniben*, 2013, č. 2, s. 97-107.
- LUŽICA, René. Vylúčenie Cigánov/Rómov v Slovenskej republike (1939 – 1945). In *Pamäť národa*, 2005, č. 2, s. 6-12.
- NIŽŇANSKÝ, Eduard. Zásahy do samosprávnych orgánov (najmä mestských a obecných zastupiteľstiev a rád) v období autonómie Slovenska 1938/39. In *Studia Historica Nitriensia*, 2001, roč. 9, s. 121-151.
- NIŽŇANSKÝ, Eduard – KÖNÖZSYOVÁ, Lucia. Židovské pracovné stredisko v Degeši v dokumentoch. In *Studia Historica Nitriensia*, 2002, roč. 10, s. 219-236.
- NEČAS, Ctibor. Tragické osudy slovenských a českých Romů v době od konce 30. do poloviny 40. let minulého století. In KUMANOVÁ, Zuzana – MANN, Arne B. *Nepriřazený holokaust. Rómovia v rokoch 1939 – 1945*. Bratislava: In minorita – Slovenské národné múzeum – Ústav etnológie SAV, 2007, s. 7-14.
- MAKYNA, Pavol. Riešenie tzv. rómskej otázky na Slovensku v rokoch 1939 – 1945 a masová vražda Rómov v Dubnici nad Váhom. In *Pamäť národa*, 2016, roč. 12, č. 1, s. 3-18.
- SADÍLKOVÁ, Helena. (Ne)chtění spoluobčané? Romové v poválečném Československu. In PAŽOUT Jaroslav – PORTMANN Kateřina (eds.). „Nechtění“ spoluobčané. Skupiny obyvatel perzekvovaných či marginalizovaných z politických, národnostních, náboženských i jiných důvodů v letech 1945 – 1989. Praha – Liberec: Ústav pro studium totalitních režimů – Technická univerzita v Liberci, 2018, s. 98-115.
- SEGLOVÁ, Lucia. Počet Rómov v Turci v dobových a súčasných štatistikách. In *Romano džaniben, časopis romistických štúdií*, 2014, roč. 21, č. 1, s. 9-47.
- SEGLOVÁ, Lucia. Súbor dokumentov k perzekúciám Rómov v Malom Čepčine v rokoch 1939 – 1945. In *Zborník Slovenského národného múzea v Martine*, 2015, roč. 109, č. 56, s. 63-87.

Počet slov: 9385

Počet znakov vrátane medzier: 63 178